

CAROLIN SCHMITZ
MARIALUZ LÓPEZ TERRADA
INGENIO (CSIC-UPV), València

Josep Rodríguez, herbolari valencià, i els seus pacients de la ribera del Tajo. Les cultures mèdiques en el món rural barroc

Durant el mes de juny de 1669 arribà al municipi castellà d'Estremera Josep Rodríguez, natural de la ciutat de València, llavors de 60 anys. Era mestre de gramàtica «y también se ocupaba en curar con yerbas en los lugares y partes donde le llamaban»¹. Als dos mesos es traslladà a la veïna població de Villarejo de Salvanés, on obtingué la càtedra de gramàtica; als dotze dies de residir-hi, fou detingut per la Inquisició sota l'acusació de nigromància i pacte amb el diable. El cas de Josep Rodríguez no resulta excepcional perquè encara que hi existeixen molts processos inquisitorials d'aquest tipus i alguns d'ells han sigut estudiats, el problema és que s'han classificat dins d'un calaix de sastre denominat «fetilleries i supersticions»² i tan sols recentment s'ha començat

---

Aquest article s'ha realitzat dins el marc del projecte de recerca *Construcciones del yo: narraciones y representaciones del sujeto moderno entre lo personal y lo colectivo, siglos XVII-XIX*; HAR2014-53802-P, finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat (MINECO).

¹ Archivo Histórico Nacional (d'ara endavant AHN): Inquisición, llig. 94, exp. 13, f. 101r-v.

² Sense ser exhaustius hem de ressaltar els estudis clàssics de J. CARO BAROJA: *Vidas mágicas e Inquisición*, Taurus, Madrid:1967, 2 vols., i S. CIRAC ESTOPAÑÁN: *Los procesos de hechicerías en la Inquisición de Castilla la Nueva. Tribunales de Toledo y Cuenca*, CSIC, Madrid:1942; així com els més actuals de F. T. FAJARDO SPÍNOLA: *Hechicería y brujería en Canarias en la Edad Moderna*, Ediciones del Cabildo Insular de Gran Canaria, Las Palmas:1992 o alguns

Data de recepció: abril 2015

Versió definitiva: juliol 2015

a reconèixer l'abast d'aquesta font per a conèixer l'entramat assistencial i de creences sobre la salut i la malaltia en el Barroc³. Aquest procés serva un interès particular, la figura de l'encausat, perquè tot i les evidents contradiccions sobre la vida d'una persona jutjada per la Inquisició —la dels qui l'acusen enfront de la imatge que ofereix el reu d'ell mateix—, independentment de la veracitat de l'acusació, ens trobem davant el cas d'un personatge complex, fill d'una família urbana de classe mitjana, de vida itinerant, culte però pobre, coneixedor de remeis empírics però acusat d'aplicar recursos màgics.

Des de fa temps els historiadors de la medicina han manifestat un interès creixent per la coexistència de diferents sistemes mèdics en un context social i temporal concret. Un fenomen molt ben conegut per a les societats actuals i que a poc a poc s'ha incorporat al discurs històric. Les tendències historiogràfiques més recents apunten que tenir en compte el pluralisme mèdic és absolutament indispensable per entendre adequadament les estratègies enfront de la salut i la malaltia en un període històric determinat. Hi ha diferents models per ajudar a interpretar i analitzar adequadament aquest fenomen des d'una òptica històrica, entre els quals el concepte de «pluralisme mèdic» ha verificat la seua utilitat per a resoldre metodològicament els problemes que planteja, en especial la dicotomia entre medicina acadèmica i no acadèmica durant l'Edat Moderna, període per al qual s'inclouen sota aquest concepte unes idees i unes pràctiques molt diferents de les actuals⁴. Bàsicament i, com pretenem fer en

---

dels treballs de J. BLÁZQUEZ MIGUEL: *Hechicería y superstición en Castilla-La Mancha*, Servicio de Publicaciones de la Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, Toledo:1985. Atenció especial mereix el llibre de M. TAUSIET: *Ponzoña en los ojos: brujería y superstición en Aragón en el siglo XVI*, Turner, Madrid:2004, que, tot i centrar-se en la fetilleria, una part de l'anàlisi la dedica a les activitats guaridores des d'una perspectiva estimulante.

³ Per a Espanya, vegeu M. TAUSIET: «Healing Virtue. Saludadores versus Witches in Early Modern Spain», a T. HUGUET-TERMES, J. ARRIZABALAGA i H. J. COOK (eds.): *Health and Medicine in Habsburg Spain: Agents, Practices, Representations*, Medical History, Supplement, 29, Wellcome Trust Centre for the History of Medicine at UCL, Londres:2009, pp. 40-63; els treballs de F. CAMPAGNE: «El sanador, el párroco y el inquisidor: los saludadores y las fronteras de lo supernatural en la España del Barroco», *Studia Historica: Historia Moderna*, 29 (2007), pp. 307-341, i el seu llibre *Strix hispánica: demonología cristiana y cultura folklórica en la España moderna*, Prometeo, Buenos Aires:2009. Per a Portugal, vegeu T. T. WALKER: *Doctors, Folk Medicine and the Inquisition. The Repression of Magical Healing in Portugal during the Enlightenment*, Brill, Leiden:2005. Per a l'àmbit de Nueva España, entre els nombrosos estudis realitzats, cal ressenyar el de P. GÓMEZ: «The Circulation of Bodily Knowledge in the Seventeenth-century Black Spanish Caribbean», *Social History of Medicine*, V:26, 3 (2013), pp. 383-402.

⁴ Cal destacar R. JÜTTE, M. EKLÖF i M. C. NELSON (eds.): *Historical Aspects of Unconventional Medicine. Approaches, Concepts, Case Studies*, EAHM, Sheffield:2001; D. GENTILCORE: *Healers and healing in Early Modern Italy*, Manchester University Press, Manchester:1998, i «Was

aquest treball, parteixen de la utilització de formes d'aproximació socials i culturals al passat, usades per la història social i política, a fi d'incloure també les pràctiques empíriques no reglades i el recurs al magicocrecencial, és a dir, que hom valora totes les possibilitats a què s'ha recorregut en el passat per a resoldre els problemes de salut. En aquest plantejament cal destacar tant el paper d'aquells que oferien els tractaments com els usuaris de les pràctiques no reglades. Per això, un dels objectius principals és posar en primer pla els dos actors que solien jugar papers secundaris en la historiografia mèdica: els sanadors no reglats i els malalts. És imprescindible incorporar la visió del pacient en aquesta anàlisi, un altre corrent historiogràfic que, d'ençà que aparegué durant la dècada dels vuitanta, s'ha incorporat plenament als estudis historiogràfics europeus⁵. Tanmateix, per a l'Espanya de l'Edat Moderna, són excepcionals els treballs on el pacient és l'objecte central de l'estudi⁶. La història del pacient s'ha d'entendre com un element fonamental del pluralisme mèdic, no sols per incloure una òptica diferent de les pràctiques curatives sinó també per comprendre aspectes fonamentals com la demanda, les decisions, les relacions socials i les pràctiques sanadores.

Els processos inquisitorials *per se* no són fonts «fàcils» d'analitzar, atès que són fruit de la institució més repressiva de l'època. Les deposicions dels acusadors i dels testimonis, segons els interessos dels uns i dels altres, no es caracteritzen justament per la imparcialitat. Tot i això, encara que resulta difícil determinar el grau de «veracitat» que contenen, es poden filtrar els elements comuns i les dades plausibles que permeten desenvolupar una reconstrucció coherent d'allò que ha ocorregut. Si bandegem les habituals sospites i difamacions i en lloc seu ens centrem en les informacions més «neutres» i més

---

there a 'Popular Medicine' in Early Modern Europe?», *Folklore*, 115:2 (2004), pp. 151-166; L. BROCKLISS i C. JONES: *The Medical World of Early Modern France*, Cambridge University Press, Cambridge:1997, i W. DE BLECOURT i C. USBORNE: «Preface: Situating 'alternative medicine' in the modern period», *Medical History*, V: 43, 3 (1999), pp. 283-285. Una revisió i posada al dia, a R. JÜTTE (ed.): *Medical Pluralism. Past, Present, Future*, vol. 46 de *Medizin, Gesellschaft und Geschichte*, Beiheft, Steiner Verlag, Stuttgart:2013.

⁵ R. PORTER: «The Patient's View: Doing Medical History from Below», *Theory & Society*, 14, 2 (1985), pp. 175-98; M. STOLBERG: *Experiencing Illness and the Sick Body in Early Modern Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke:2011; P. RIEDER: *La figure du patient au XVIII siècle*, Droz, Ginebra:2010; W. CHURCHILL: *Female Patients in Early Modern Britain: Gender, Diagnosis, and Treatment*, Ashgate, Farnham-Burlington:2012.

⁶ J. PARDO TOMÁS i À. MARTÍNEZ VIDAL: «Stories of Disease Written by Patients and Lay Mediators in the Spanish Republic of Letters: 1680-1720», *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 38 (2008), pp. 467-491; A. ZARZOSO: «El pluralismo médico a través de la correspondencia privada en la Cataluña del siglo XVIII», *Dynamis*, 21 (2001), pp. 409-433.

allunyades de la qüestió principal, aquestes fonts manifesten la seua utilitat per a un estudi històric de les pràctiques utilitzades per a recuperar la salut.

Assumint com a punt de partida aquests plantejaments historiogràfics i metodològics i a partir d'una font privilegiada com és el procés obert a Josep Rodríguez Monge per la Inquisició de Toledo entre 1668 i 1669⁷, volem posar en un primer pla la perspectiva del mateix guaridor irregular, així com la dels malalts que requerien el seu servei, a fi d'aproximar-nos, des d'un angle diferent de l'habitual, a la cultura mèdica barroca i a les pràctiques populars entorn de la salut i la malaltia. Un àmbit en què el sobrenatural exercia un paper destacadíssim a causa que existia un estat d'ànim receptor d'aquestes pràctiques⁸.

En aquest treball analitzarem, en primer lloc, la figura del guaridor, així com el tipus de pràctiques curatives que afirmava utilitzar. En la segona part d'aquest article estudiarem el discurs i les pràctiques de les persones malaltes i dels seus parents i veïns. Finalment, abordarem aspectes de la quotidianitat de la pràctica mèdica com els conflictes entre guaridors i ens centrarem en les acusacions inquisitorials formulades contra Josep Rodríguez, vist que el procés que estudiarem és fruit d'una topada hostil i de l'enemistat entre metges acadèmics i guaridors irregulars a la Castella del segle XVII.

Tot això tenint en compte la ubiqüitat de les pràctiques guaridores populars —on es barregen la medicina acadèmica, la utilització empírica de les plantes i els rituals supersticiosos— entre persones pertanyents a diferents grups socials de tot Europa, així com l'estructura mental sobre la concepció de l'univers en temps del Barroc.

1. El mestre de gramàtica i herbolari valencià Josep Rodríguez

Josep Rodríguez no era un guaridor rural sinó una persona culta dotada d'una personalitat complexa. Havia nascut dins d'una família valenciana de metges, sacerdots, frares i juristes. Tant el seu avi matern, Pere Guilbau⁹, com son pare, Onofre Rodríguez¹⁰, havien sigut metges importants de la ciutat de València: ambdós eren, entre altres coses, catedràtics de l'Estudi General i examinadors de la ciutat. El seu germà Fèlix Julià Rodríguez i de Guilbau, en el moment en què Josep Rodríguez era processat per la Inquisició de Toledo,

⁷ AHN: Inquisición, llig. 94, exp. 13.

⁸ J. A. MARAVALL: *La cultura del Barroco*, Ariel, Barcelona:1990, pp. 461-462.

⁹ J. BLEDA: *Corónica de los moros de España*, Felipe Mey, València:1618, f. XVII.

¹⁰ J. L. FRESQUET i M. L. LÓPEZ TERRADA: *Archivo Rodrigo Pertegás. Siglos XVII-XVIII*, Universitat de València-Fundación Marcelino Botín, València:2002.

ocupava una posició privilegiada entre els metges de València: era catedràtic, autor de dos texts mèdics en llatí d'àmplia difusió que serien, passat el temps, molt lloats per Andreu Piquer; realitzava inspeccions de caràcter sanitari per al Consell i era familiar de la Inquisició¹¹. D'altra banda, els seus altres germans eren sacerdots o religiosos regulars i un nebot seu, Vicent Mengol, era jutge de l'audiència valenciana.

1.1 *La seua vida*

La primera part de la seua vida, tal com la relatà als inquisidors, és la d'un fill d'un grup urbà amb llaços familiars estrets entre ells, format per metges, sacerdots i lletrats de la ciutat. Josep Rodríguez estudià lletres i gramàtica a València amb diferents mestres però, contràriament a la decisió dels seus germans, no continuà estudiant sinó que es dedicà a portar una vida errant i exercí oficis molt diversos. Als 17 anys els seus pares el posaren a treballar amb una senyora, Jerònima Maronda, amb qui s'embarcà en un navili vers Nàpols on romangué durant un any. De Nàpols viatjà a Roma, a casa del teòleg Onofre Coli, a qui serví de patge durant cinc o sis anys. Retornat a València s'allistà de soldat i participà activament en la Guerra dels Segadors¹². Era dins el castell de Salses quan fou empresonat per les tropes de Felip IV el 6 de gener de 1640, dit en paraules de Rodríguez: «Y estuve allá [a Salses] hasta que se rebeló Barcelona, que fueron dos años poco más o menos»¹³. Durant la guerra s'embarcà durant dos anys sota el comandament de Fadrique de Toledo Osorio (1635-1705), duc de Fernandina, un personatge que fou nomenat capità general del regne de Nàpols el mateix any en què la Inquisició jutjà Josep Rodríguez. En els anys que visqué embarcat recalà en diferents ports del Mediterrani, com Gènova, Palamós i els Alfacs.

Acabada l'etapa de soldat retornà a València convertit en professor de gramàtica. Fins a la seua arribada a Estremera realitzà un llarg periple per diverses poblacions situades dins l'antic regne de València, ocupant les càtedres de gramàtica durant períodes entre 4 i 6 anys. Aquesta època de la seua vida s'ha de relacionar directament amb les escoles de llatinitat i gramàtica, una

¹¹ *Ibidem*. S'ocupen també d'aquest metge valencià A. HERNÁNDEZ MOREJÓN: *Historia bibliográfica de la medicina española*, Celestino G. Álvarez, Madrid:1850, VI, p. 53, i A. CHINCHILLA: *Anales históricos de la medicina en general y biográfico-bibliográficos de la española en particular*, Imprenta de López y Compañía, València:1841, II, p. 444.

¹² J. H. ELLIOTT: *La rebelión de los catalanes (1598-1640)*, Siglo XXI, Madrid:1977.

¹³ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 107v.

de les institucions més representatives de l'ensenyament de l'Antic Règim. Com ha assenyalat Kagan, «para las familias menos privilegiadas, la escuela de gramática era el medio más popular de educación latina», és a dir, d'accedir a la universitat i/o a la burocràcia civil i eclesiàstica¹⁴. Conegueren una expansió enorme durant el segle XVI; qualsevol població de més de cinc-cents veïns comptava en el segle XVII amb la seua càtedra de llatinitat, tot i que la major part de les places oferien una vida precària, dificultats de finançament, baixa qualitat i un professorat incompetent i mal retribuït¹⁵. La primera plaça de Josep Rodríguez fou Castelló, des d'on es traslladà a Oriola, on es casà; a continuació obtingué la càtedra d'Alcoi. D'allí passà a Benigànim, Onil i la Vila Joiosa. Abans d'arribar a Estremera, malgrat l'origen social, era home d'escassos recursos econòmics, dedicat a l'ensenyament de la gramàtica i el llatí en petites poblacions, comptat i debatut: un mestre mal pagat. Potser aquesta situació determinà que retornés a la seua ciutat natal i que demanés diners a la seua família:

Y pasó a Valencia, a ver si dicho doctor Félix Rodríguez su hermano, le daba zien ducados cada año que le avía ofrezido, y no queriendo dárselos, este confesante le dijo que avía de curar con yerbas. Lo qual el dicho su hermano no quería¹⁶.

Malgrat la imatge que Damián de Mayorga —el principal acusador— oferí d'ell a la carta de denúncia, que el situava en un ambient urbà on tractava nobles i metges¹⁷, Josep Rodríguez s'havia enfrontat i allunyat de l'entorn familiar valencià, una situació que no era nova aquell 1668. Aquest fet es constata no tan sols pel testimoniatge relat en primera persona, sinó pel Tribunal de la Inquisició de València, quan, a petició del de Toledo, informà sobre el reu. A l'escrit original de la Inquisició de València es confirmava als inquisidors toledans que Josep Rodríguez mai no hi havia estat pres i que Félix Julián Rodríguez Guilbau era el seu germà. En comprovar «la genealogía de las pruebas de dicho familiar», enumeren tots els seus germans i afirmen: «y otro

¹⁴ R. KAGAN: *Universidad y sociedad en la España moderna*, Tecnos, Madrid:1981, pp. 84 i 90-93.

¹⁵ J. M. DOMÍNGUEZ: *Cátedras de gramática y educación en Galicia, siglos XVI y XVII*, p. 4 [en línia], http://www.educabarrie.org/sites/default/files/recurso_educativo/fich_asociados/catedras_de_gramatica_i.pdf. Algunes d'aquestes escoles eren municipals, i segons Fernández de Navarrete, el 1600 hi havia vora 4.000 escoles, segons dades de Kagan, amb 25.000 alumnes; cf. M. DE FERNÁNDEZ DE NAVARRETE: *Conversación de monarquías*, Imp. Real, Madrid:1626, p. 299.

¹⁶ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 108r.

¹⁷ Concretament, l'acusa d'haver venut a València dos anells amb un dimoni dins, un a un noble i un altre a un important metge de la ciutat; AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 55r.

seglar que divagava por el mundo, y casó, y tuvo un hijo y leyó gramática en un lugar de este reyno y que era el mayor de todos los hermanos»¹⁸, és a dir, en una família ben situada de la ciutat de València del segle XVII hi havia un personatge que «divaga por el mundo»: Josep Rodríguez.

Quan arribà a Estremera el mes de juny de 1668 com a mestre i «médico arbolario, curandero con yerbas de todas enfermedades»¹⁹, Josep Rodríguez ja no era un home jove. Un dels testimonis el descrigué així: «más que de media estatura, flaco, moreno, poco cabello y entrecano, y según su aspecto será de más de sinquenta años. Los ojos pardos y hundidos.»²⁰ Hi romangué dos mesos vivint de les classes de gramàtica i d'ensenyar a llegir i escriure. D'Estremera es desplaçà a la veïna localitat de Villarejo de Salvanés²¹ «a oponerse a la cátedra de gramática y aviéndole dado la cátedra y aviéndola leído tres días, le prendió el comisario de dicha villa de Salvanés y estuvo preso como dos meses hasta que le trajeron a las cárceles deste Santo Oficio». Era també un home culte, que coneixia els clàssics i parlava bé el llatí, com a bon professor de gramàtica i llatinitat, encara que no sabia ni grec ni hebreu.

Un tret característic del personatge és la seua pobresa, tot i procedir d'una família valenciana ben situada. Tant l'encausat com alguns dels seus testimonis relaten la precària situació en què vivia, afirmant que «siempre se ha sustentado con lo que le daban por leer la gramática y enseñar a leer y escribir», un ofici que, com hem assenyalat, no era un lloc docent ben remunerat. Les curacions que realitzava les cobrava en espècie, des d'unes sabates fins a una mica de pa i cansalada²². De fet, la seua esposa Mariana Mateu, de 46 anys, vivia en un hostel des que havia arribat procedent de la vila d'Elx a penes feia dues setmanes. Quan fou interrogada per la Inquisició el 19 d'agost de 1668, assenyalà que «no tiene ni traxo bienes, ni ropa, ni sillas, que tan solamente los trastos que traen a cuestras ella y dos hixos que tiene», la qual cosa féu que l'escrivà del Sant Ofici indiqués al marge de la declaració «pobres de solemnidad»²³.

Una persona pròxima a Josep Rodríguez, l'estudiant Josef García de Barcala, de 22 anys i d'Estremera, informà que totes les possessions de l'encausat es

¹⁸ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 99r.

¹⁹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 113r.

²⁰ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 76r.

²¹ En 1582 tenia 560 veïns (ca. 2200 habitants) i el 1786, 1.785 habitants; cf. A. ALVAR EZQUERRA (coord.): *Relaciones topográficas de Felipe II: Madrid*, CSIC, Madrid:1993, vol. II, pp. 902-917. Villarejo de Salvanés se situa a 16 km cap a l'oest, tenia una població molt similar i, com Estremera, s'assenta a les riberes del Tajo i el Tajuña.

²² AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 108r-v.

²³ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 39v.

limitaven a dues camises molt velles i tres llibres, els quals en aquells moments tenia en poder seu. Els tres llibres eren els texts docents que usava Josep Rodríguez per a impartir les seues classes: una sintaxi, un vocabulari i un Lluís Vives, és a dir una de les moltes edicions de l'obra de l'humanista dedicada a l'ensenyament del llatí, els *Exercitatio linguae llatina*²⁴. Aquesta pobresa i escassetat de béns fou la que trobaren els oficials inquisitorials les dues vegades que l'escorcollaren.

Passem als fets, als dotze dies d'arribar a Villarejo de Salvanés, Rodríguez fou detingut per la Inquisició. Tot i que encara no ho sabia, l'acusaven de realitzar curacions gràcies a un pacte amb el diable. Mitjançant una carta datada l'1 de juliol de 1668 adreçada als inquisidors, el metge de Colmenar de Oreja, Damián de Mayorga, l'havia denunciat. Mayorga no era un simple metge rural, sinó que durant l'època del procés estava ben relacionat a la cort i els anys posteriors conegué una carrera ascendent²⁵. Durant el regnat de Carles II, Damián de Mayorga ocupà el càrrec d'examinador del Tribunal del Protomedicat fins a quatre vegades, cosa poc habitual²⁶, i acabà nomenat metge de cambra del nou monarca Borbó, Felip V, el mes de gener de 1702²⁷. Des de ben aviat es produí un conflicte d'interessos entre ambdues persones, atesa la ràpida fama que adquirí el guaridor a la zona, sorgida a causa de l'èxit de les curacions

²⁴ Els *Exercitatio linguae latina* es publicaren per primera volta a Basilea el 1538, i es co-neixien habitualment per *Diálogos escolares*, en la traducció castellana. L'obra conegué més de sis edicions poc després de publicar-se i cinquanta durant el segle XVII, amb nombroses traduccions a les llengües europees. C. BRAVO-VILLASANTE: «Los 'Diálogos escolares' de Juan Luis Vives. 1616», *Anuario de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, 5 (1983-1984), pp. 7-11.

²⁵ Damián de Mayorga estudià a la Universidad de Alcalá de Henares i exercí durant poc de temps a Colmenar de la Oreja (Madrid). Després es traslladà a Saragossa, on desenvolupà la major part de l'activitat professional. El 1674 mantingué una de les polèmiques habituals de l'època amb el metge de Villarejo de Salvanés, Juan Barnés, sobre la identificació, com a pestilent o maligne, d'un procés febril patit per José de León, veí d'aquesta població. El primer escrit de Mayorga que inicià aquella polèmica fou el *Manifiesto sobre el conocimiento individual de la calentura maligna*, Saragossa:1674, cf. A. HERNÁNDEZ MOREJÓN: *Historia bibliográfica...*, op. cit., VI, 83-84, i J. DE VILLALBA: *Epidemiología española, o historia cronológica de las pestes, contagios, epidemias y epizootias que han acaecido en España desde la venida de los cartagineses hasta el año 1801*, tom. I, Fermín Villalpando, Madrid:1803, p. 76.

²⁶ J. PARDO TOMÁS i À. MARTÍNEZ VIDAL: «El Tribunal del Protomedicato y los médicos reales (1665-1724)», *Dynamis*, 16 (1996), p. 69.

²⁷ A. CRISTOBAL UBILLA Y MEDINA: *Succession de el rey D. Phelipe V, nuestro Señor en la corona de España: diario de sus viages desde Versailles a Madrid, el que executó para su feliz casamiento, jornada a Nápoles, a Milán, y a su exercito, successos de la campaña, y su buelta a Madrid*, Juan García Infanzón, Madrid:1704, p. 186.

que havia realitzat. Independentment de la veracitat o no de les acusacions dels inquisidors, la denúncia i el posterior procés a Josep Rodríguez deuen entendre's dins el marc d'un conflicte amb els professionals sanitaris de les dues poblacions on havia anat a ensenyar gramàtica. Un hostilitat que ocasionà unes relacions tan tenses que derivaren en una denúncia davant la Inquisició.

1.2. *La seua pràctica*

Segons el relat fet als inquisidors, Rodríguez aprengué a guarir qualsevol classe de malalties amb un compost de plantes durant la seua estada a Roma d'un metge del papa anomenat Pedro Obrietano, que li digué: «que con ellas podría curarlas que los médicos de acá más mataban que curaban»²⁸. Fóra possible que es tracte d'algun dels montambancos o xarlatans que preparaven i venien el remei universal conegut com l'Orvietano, enormement popular en places i mercats d'Itàlia i França durant el segle XVII, amb efectes semblants a la Triaga i el Mitridat. Molts dels venedors i fabricants es feien anomenar Orbietano i, com assenyala Bassetti, «orvietano devene sinonimo di medico»²⁹, és a dir, el medicament que preparava Josep Rodríguez, en forma d'ungüent i no d'electuari, era un compost àmpliament difós entre els venedors de remeis universals.

Davant la negativa del seu germà a donar-li suport, Josep Rodríguez l'amenaçà de dedicar-se encara més a guarir amb herbes, aplicar un remei universal preparat per xarlatans i exercir sense llicència al marge de l'activitat reglada. Com narrà el reu, aquest ultimàtum irritava profundament el seu germà:

por causa de que dicho su hermano es médico, y él y todos los de su facultad y cirujanos sienten que otras personas curen con yerbas, porque los desacreditan además de que por esta causa de las curas el dicho su hermano es opuesto a este confesante³⁰.

Per a una persona com Félix Julián Rodríguez Guilbau, tenir a la mateixa ciutat un germà capaç de guarir amb remeis d'aquest tipus devia suposar

²⁸ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 109v.

²⁹ A la Roma de l'època en què residí Josep Rodríguez hi hagué diversos enfrontaments entre guardidors que afirmaven ser el vertader Orbietano. Un d'ells, Polono Orbietano, s'autoanomenava «dottore en medicina», «nativo della città di Roma» i professor de la Universitat, cf. S. BASSETTI: *L'Orvietan: Medicina universale, 1504-1828*, Lampi di Stampa, Cologno Monzese: 2001, p. 109, i D. GENTILCORE: *Healers and Healing...*, op. cit., pp. 96-100.

³⁰ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 127r.

un greu problema. El recurs a aquest remei universal li causà al mestre de gramàtica nombrosos conflictes des que retornà a València. Quan començà a tractar el seu primer pacient «no acabó la cura por causa de que el doctor Félix Rodríguez, hermano deste, se lo embarazó, diciendo que no curase o estudiase medicina y otras cosas»³¹. Aquest doble enfrontament amb la família —per curar amb herbes i per demanar diners— que la seua esposa qualificà com a «ciertos disgustos que tubo en dicha ciudad de Valencia»³², el féu partir novament de la seua ciutat natal i donar classes particulars de gramàtica i llatinitat a xiquets i estudiants d'Estremera, una localitat de certa rellevància, pròxima a Madrid i amb un considerable nombre d'habitants per a una població de la Castella rural³³.

Des del punt de vista de l'herbolari valencià Josep Rodríguez, les seues curacions es basaven en una pràctica mèdica absolutament empírica. Utilitzava sempre el mateix mètode, un compost de diferents plantes amb què preparava un ungüent. Com ja s'ha indicat, la recepta d'aquest remei universal l'aprenqué durant l'estada a Roma d'«un médico de Su Santidad que se llamaba Pedro Obrietano». En tot cas, el guaridor afirmava una vegada i una altra que guaria només amb un ungüent preparat bàsicament amb plantes, unes plantes que coneixia perfectament i que no utilitzava de manera indiscriminada. Afirmava que les aplicava segons les malalties i les qualitats de les persones. Rodríguez elaborava el producte davant els malalts i familiars, en un acte públic en el qual participava un ampli cercle de persones. Per això a penes hi ha diferències sobre la seua pràctica en les moltes descripcions de la preparació que hi existeixen al procés, fetes per part del metge i cirurgià, o per les dones i els homes malalts. Allò que no solien especificar, però, era la classe de plantes usades. En canvi, quan els inquisidors li preguntaren que digués amb què preparava el seu remei, Josep Rodríguez contestà amb l'enumeració una sèrie d'ingredients:

Y la rezeta hera de muchas yerbas que se llaman: zarposa, la funillosa, serpentaria, mayor y serpentaria menor, y arpa humorosa, salvia madre, y salvia menor, ajenjo macho, consolta, lengua cana, lengua zerbina, tresfundele, la calocasia, la yerba de la sangre, cantueso, el fillocho, la zerbosa, la zaria, de las quales algunas son húmedas y secas, y otras calientes en segundo grado, y

³¹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, ff. 109v-110r.

³² AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 39v.

³³ El 1582 tenia 560 veïns (ca. 2.200 habitants) i el 1786, 1.785 habitants, cf. A. ALVAR EZQUERRA (coord.): *Relaciones topográficas...*, op. cit., pp. 315-322. Situada a prop del riu Tajo i envoltada de terra plana, Estremera fou famosa per la producció de pans, vins i safrà d'elevada qualitat.

otras frías de su naturaleza y otras calientes y secas, de las cuales avía de usar según lo pidiese la enfermedad, las cuales yerbas no las conozen los médicos y boticarios de España³⁴.

Aquesta afirmació no és certa no sols perquè la pràctica totalitat d'aquests simples enumerats estaven en qualsevol apotecaria de la península sinó que la terminologia utilitzada pel guaridor per a explicar les seues propietats i usos es correspon amb la terapèutica galènica. A més, durant les diferents parts del procés, tant pels acusadors com pels defensors, resta clar que es podia curar sense problemes amb aquestes herbes (i fins i tot pedres) perquè podien tenir «alguna virtud natural»³⁵, és a dir, el mateix principi de qualsevol text de matèria mèdica acadèmica. A més de les plantes medicinals, com revelen els testimoniatges dels malalts, el guaridor aplicava per a les seues guaricions altres tipus de remeis basats en altres principis terapèutics. Rodríguez ordenà banys «con el caldo de una cabeza de carnero cocido como venía de la carnicería», fer una estopa amb «un poco de alquimia», o recórrer a l'ús de les nòmines, com tractarem més detingudament en el següent apartat.

A partir d'aquestes declaracions, hom pot afirmar que Rodríguez era un guaridor empíric, sense formació acadèmica ni titulació ni permís d'exercici, que tractava amb gran èxit els seus pacients amb un remei quasi universal per al qual utilitzava ingredients coneguts pels altres professionals sanitaris.

2. Josep Rodríguez i els seus pacients de la ribera del Tajo

Els testimoniatges dels malalts i/o dels seus familiars a qui tractà Josep Rodríguez tant a Estremera com a Villarejo de Salvanés transmeten un relat detallat no tan sols de la forma de curar de l'herbolari, sinó també, i açò és molt important, de les diverses formes en què els malalts prenen part activa en el procés de recuperació de la salut. És tot just aquest comportament actiu del malalt i del seu entorn social al llarg de l'itinerari terapèutic³⁶, l'objecte de l'anàlisi d'aquest apartat on explorarem les raons per les quals es prenen les

³⁴ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 126r.

³⁵ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 137v.

³⁶ Concepte que pertany a l'antropologia mèdica, el denominat «itinerari terapèutic» és el que segueix el malalt i els seus parents en els seus viatges per les més diverses formes de curar. Fou creat per Marc Augé i descriu «the totality of therapeutic steps and processes, including detours and curves, in a quest for therapy», cf. J. M. JANZEN: *The Social Fabric of Health. An Introduction to Medical Anthropology*, McGraw Hill, Boston:2002, p. 295.

decisions, així com els diferents actors socials i els espais on interactuaven. Primerament ens ocuparem dels pacients d'Estremera i, mitjançant la connexió establerta pels malalts, passarem després al lloc de Villarejo de Salvanés.

2.1. Estremera

El primer cas és la sorprenent curació d'Ana d'Aillón, veïna d'Estremera, que féu córrer la veu sobre la bona fama de Josep Rodríguez dins i fora dels límits d'Estremera. Ana d'Aillón, una dona de 40 anys, patia una llarga malaltia sembla que incurable: des de feia quinze anys estava tovida de peus i mans, a causa de la «gota artrítica», concepte utilitzat pel seu entorn familiar. En sentir parlar de les guaricions de l'herbolari i «con el deseo que tenía de sanar», la malalta el cridà a casa seua. Uns dies després, tornà amb «yerbas de diferentes xéneros» i amb elles preparà el remei que trobem en moltes altres declaracions:

el susodicho truxo unas yerbas de diferentes xéneros a la casa desta que declara, y mandó las echasen todas en agua donde estubiesen beinte y quatro oras; y pasado dicho término las sacó del agua y las puso a secar a la sombra; y luego las molió en un almirez y las friyó con aceite común en un caço, y después las espremió y sacó el aceite; y en él echó después dos quartos de resina y un poco de cera amarilla, y dexó que se elase y con este unguento la hiço poner boca abaxo en la cama y la untó todo el cuerpo abaxo de las espaldas³⁷.

Els testimoniatges de la malalta, així com els del seu marit, la seua germana i la seua filla, permeten reconstruir les percepcions i la forma de participació de cadascun d'ells durant el procés de guariment. Mostren tant la col·laboració familiar com a part essencial del tractament, com l'espai domèstic, lloc habitual de les pràctiques de curació³⁸. Les tres persones més pròximes a Ana d'Aillón, el seu marit, la seua filla i la seua germana s'havien implicat en mesures dife-

³⁷ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 41v.

³⁸ En una revisió crítica de seu model de pluralisme mèdic, Gentilcore es refereix a la importància del «family context of sickness and care», cf. D. GENTILCORE: «Medical Pluralism and the Medical Marketplace in Early Modern Italy», a R. JÜTTE (ed.): *Medical Pluralism...*, op. cit., pp. 45-55, ací p. 49. Per a la implicació dels membres de la família en l'assistència al malalt, cf. M. STOLBERG: *Experiencing Illness...*, op. cit., p. 55-58. Per a la medicina domèstica, cf. E. LEONG: «Making Medicines in the Early Modern Household», *Bulletin of the History of Medicine*, 82, 1 (2008), pp. 145-168.

rents en les cures que requeria la llarga malaltia, que patia des de feia quinze anys, que li impedia eixir del llit. El paper central l'exercia la seua germana, María d'Aillón. Dona soltera, de 40 anys d'edat, era qui tenia més possibilitats de fer-se càrrec de les cures que necessitava la seua germana, i per això no sorprèn que fos l'encarregada d'aplicar l'ungüent preparat per Josep Rodríguez «abajo la espalda» quan el guaridor no hi era present. Per a realitzar aquesta tasca comptava amb l'ajuda de la seua neboda, Gregoria Moral, la filla de la malalta. Tenia quinze anys d'edat i sempre havia conegut sa mare malalta, per la qual cosa l'atenció que li dispensava era natural perquè formava i sempre havia format part de les seues ocupacions diàries. Encara que no resta clar de qui partí la iniciativa de cridar l'herbolari, fou Juan de Moral qui el duqué a sa casa. Finalment, la tasca de la mateixa malalta, com a part del tractament ordenat per Josep Rodríguez, consistia en el fet «que se encomendase a Dios y tubiese paciencia y mandase decir una misa a el Santo Cristo».

Tots els membres de la família afirmaren que amb el tractament de Josep Rodríguez Ana d'Aillón aconseguí una millora notable, «y anda y açe lo necesario en su casa como es hacer media y hilar»³⁹. Tornar a realitzar tasques domèstiques fou interpretat com un signe de normalitat i, per això, equiparat amb una relativa salut⁴⁰. D'aquesta curació s'assabentaren ràpidament els veïns d'Estremera, cosa que augmentà força la fama de Josep Rodríguez, que fou consultat per diversos malalts i/o els seus familiars.

En el cas de la senyora Ana Polanco, una pacient de procedència social privilegiada, Josep Rodríguez arribà en el moment just: acabava de parir, tenia una obstrucció al pit esquerre que li impedia alletar el bebè i corria el risc de perdre'l. Segons Josep Rodríguez, el metge i el cirurgià volien operar-la i obrir-li el pit, però ell s'hi oposà dient que podia curar-la amb herbes, és a dir, la família havia consultat prèviament els professionals acadèmics i regulars i l'herbolari interferí en el tractament prescrit. Tanmateix, la iniciativa no sorgí del guaridor sinó que fou fruit de la voluntat de la malalta i del seu marit. A l'Europa de l'Edat Moderna, la continuïtat d'una relació metge-malalt depenia en gran manera de la decisió i la voluntat del pacient. De fet, el recurs successiu o simultani a diversos guaridors o formes de curar, el principi bàsic de l'itinerari terapèutic, que al món anglòfon s'arribà a denominar *healer hopping*, era i continua essent característic del comportament dels malalts,

³⁹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, fol. 41v-42r.

⁴⁰ Cf. S. DE RENZI: «The risk of childbirth: physicians, finance, and women's deaths in the law courts of seventeenth-century Rome», *Bulletin of the History of Medicine*, 84 (2010), pp. 549-577 i 571, n. 90.

tant en ciutats com en àmbits rurals⁴¹. Aqueixos itineraris terapèutics sovint adoptaven formes dinàmiques, en el sentit que les consultes realitzades a pràctics, regulars i irregulars, variaven segons les necessitats, preferències, i/o circumstàncies del pacient⁴² i estaven motivades per diferents causes, entre altres, com veurem més endavant, la manca d'eficàcia. No era estrany que el punt d'inflexió es produís a causa del temor al dolor i el perill que significava una operació quirúrgica⁴³. Per a guarir l'obstrucció al pit de la senyora Ana de Polanco, l'herbolari li aplicà «unas hojas de una hierba ancha que no save como la llamó». Rodríguez, en la seua declaració, afirmà que era «sàlvia humorosa», una planta que havia recol·lectat a la vora del riu d'Estremera i que li havia donat a Martín Morales perquè l'administrés a la seua dona. La malalta oferí més detalls en el relat del tractament:

y dixo [Josep Rodríguez] la untasen con aceite rossado dicho pecho, y le pusiesen en el quatro oxas a modo de cruz, y con efecto lo hicieron y se las pusieron y las tubo puestas toda una noche⁴⁴.

Ambdues declaracions coincideixen en tot excepte en una cosa: que l'herbolari hagués ordenat posar les fulles en forma de creu, una pràctica que negà rotundament potser perquè era conscient dels problemes que li podia ocasionar aquest ús, tot i que signar fos un element molt habitual en les guaricions dels guaridors populars⁴⁵. La cerimònia que confortà Ana Polanco fou, al mateix temps, perjudicial per a Josep Rodríguez, ja que es transformà en un nou argument per a acusar-lo de pràctiques il·lícites. No podem determinar fins a quin punt formar una creu feta amb fulles de sàlvia fou un element

⁴¹ Entre d'altres, cf. W. ERNST: «Medical Plurality, Medical Pluralism and Plural Medicine. A critical reappraisal of recent scholarship», a R. JÜTTE (ed.): *Medical Pluralism...*, op. cit., pp. 11-24, ací p. 14.

⁴² En la recerca de la salut no se seguia necessàriament la jerarquia que reflecteix l'ordre acadèmic sinó que s'orientava molt més cap a la situació individual del malalt, cf. M. PELLING i F. WHITE: *Medical Conflicts in Early Modern London: Patronage, Physicians, and Irregular Practitioners, 1550-1640*, Clarendon Press, Oxford:2003, pp. 230-231.

⁴³ En el procés inquisitorial del Tribunal de Conca contra la guaridora Mariana Pérez de 1655, els malalts de Riofrío del Llano la visiten perquè sabia curar sense dolor; Archivo Diocesano de Cuenca (ADC): Inq. llig. 496, exp. 6592.

⁴⁴ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, ff. 42v-43r.

⁴⁵ Si bé era bastant habitual signar en un tractament curatiu, teòricament era competència exclusiva de l'Església; G. RUGGIERO: «The Strange Death of Margarita Marcellini: Male, Signs, and the Everyday World of Pre-Modern Medicine», *American Historical Review*, 106, 4 (2001), pp. 1.141-1.558.

central o secundari en la percepció de la malalta per explicar la seua curació. Fos com fos, la malalta i els seus parents, contents amb el resultat perquè el pit havia sanat, li pagaren a Josep Rodríguez pel servei mèdic, «un pan y un poco de tozino»⁴⁶. En canvi, en una altra curació que féu al criat de cert Ruiz «no le dieron cosa alguna, por dezir hera pobre»⁴⁷.

A banda d'aquests casos de guariment reeixit, en altres dos Rodríguez es negà a tractar els malalts, cosa que provocà una ulterior enemistat. Al pare fra Pedro Ortega se li havia inflammat una galta i el bescoll i per a curar-se recorregué a Josep Rodríguez, però l'herbolari el remeté als professionals regulars. Aquesta negativa provocà en el religiós tanta ràbia que «le dijo que era un embustero, enredador y que se lo abía de pagar, repitiéndolo algunas veces». De la mateixa manera rebé amenaces quan es negà a guarir el fill de l'escrivà públic, Gabriel Camacho, malalt de mal d'ull. Desconeixem si eren les persones, la manca de preparació o el tipus de xacra allò que més valorava l'herbolari a l'hora de negar-se a prestar els seus serveis.

En resum, a les guaricions amb herbes de Josep Rodríguez, recorregueren persones d'Estremera de totes les edats, dones i homes, de diferents grups socials, persones amb i sense tractament de senyor i senyora, fins i tot gent humil sense capacitat de donar qualsevol cosa a canvi de l'assistència. Les malalties eren també de diversos tipus: casos de tolits i baldats, pits malalts i mans ferides. En general, els pacients contaren que la seua experiència i percepció del tractament havia estat positiva, encara que hi hagueren dos casos en què, per negar-se a assistir els malalts, li provocaren seriosos problemes a la vila d'Estremera.

A pesar d'aquest conflicte, l'èxit sorprenent en la curació de la llarga malaltia d'Ana d'Aillón féu que corregués la veu i la notícia de les habilitats de l'herbolari valencià arribaren a la vila veïna de Villarejo de Salvanés.

2.2. *Villarejo de Salvanés*

Josep Rodríguez es mudà a Villarejo de Salvanés per dos motius, ambdós d'índole laboral: per a opositar a la càtedra de gramàtica i per a tractar un malalt. Andrés Mexia, escrivà públic, estava malalt i s'havia assabentat de la fama de l'herbolari valencià i de les guaricions reeixides que practicava, en particular la d'Ana d'Aillón. Per això escrigué al seu cosí que estava a Estremera per dema-

⁴⁶ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 108v.

⁴⁷ *Ibidem*.

nar-li que portés l'herbolari a Villarejo de Salvanés per a curar-lo. Per aquesta raó, Josep Rodríguez es desplaçà a casa seua, on romangué dos dies per a tractar tant Andrés Mexía com d'altres malalts que acudien atrets per la seua fama.

L'estratègia aplicada pel malalt perquè Josep Rodríguez anés a visitar-lo fou possible gràcies a quatre factors: la comunicació oral entre tots dos pobles que disten a penes una jornada de camí (prop de 16 km); utilitzar la seua xarxa familiar de segon grau; recórrer al correu com a mitjà de comunicació i que el cosí estigués disposat a fer el favor que li havien demanat. Els quatre factors, fora de l'abast del guaridor, pertanyien a l'esfera del malalt i de les seues xarxes socials i feren possible el tractament en l'entorn del malalt: sa casa. Per açò, el motiu que finalment decidí Josep Rodríguez a traslladar-se d'un poble a un altre fou la combinació de la crida d'un pacient i els assumptes economicosocials del guaridor. Açò demostra que, a més de la realitat social del guaridor, foren també les estratègies dels malalts les que codeterminaren les pràctiques sanitàries. En la seua declaració, Andrés Mexía informà sobre una altra malaltia que havia preocupat diverses persones de la vila i que, a més, fou l'origen de l'acusació contra Josep Rodríguez. Es tractava de la rara malaltia que patia Matías Álvarez.

Matías Álvarez, de 38 anys i fill de barber, era ebenista i encara que era natural de Villarejo de Salvanés vivia a Madrid⁴⁸. Com que estava malalt, havia consultat diversos metges i cirurgians madrilenys vinculats a la cort i als hospitals generals de Madrid. Hi figuraven ni més ni menys que el doctor Pedro Astorga Auriolés⁴⁹, metge de cambra i futur protometge, el doctor Francisco Bonilla, metge de família i dels reials hospitals generals de la vila de Madrid, i el llicenciat Pedro López, cirurgià major del mateix centre. Juntament amb el doctor Damián de Mayorga, metge de Villarejo de Salvanés, tots diagnosticaren la malaltia com *tinitus aurium* i sufocació del pit, ambdós símptomes del mal de siment que patia. Per consegüent, Matías Álvarez rebé i prengué remeis específics contra el mal de siment, com ara «unciones y otras medicinas pertenecientes a esta enfermedad». Tanmateix, no recuperà la salut, per la qual cosa, quan visità Villarejo de Salvanés, acudí a l'herbolari Josep Rodríguez, de qui havia sentit dir que curava tota classe de malalties. Segons les declaracions de Matías Álvarez, Josep Rodríguez discrepava del diagnòstic dels metges consultats i li oferí a canvi el seu tractament amb her-

⁴⁸ Segons Josep Rodríguez, era també «soldado de lancilla de su magestad». Aquesta dada podia explicar els seus vincles amb els metges de cambra.

⁴⁹ M. S. CAMPOS DÍEZ: *El Real Tribunal del Protomedicato castellano (siglos XIV-XIX)*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca:1999, p. 251, n. 74.

bes. Allò que distingeix el relat de Matías Álvarez dels altres malalts és, a més de no haver sentit cap millora, la introducció d'un nou element: l'afirmació que Josep Rodríguez havia donat una explicació sobrenatural, en concret un embruixament, com a causa dels seus marejos i dolors a les entranyes i el cap. Quan Josep Rodríguez fou invitat a menjar amb la família del malalt, la mare li retragué el fracàs de la curació i interferí en el tractament de l'herbolari ja que, com uns veïns li havien comentat, el seu fill estava embruixat. Segons la defensa de Josep Rodríguez, fou en aquest moment en què l'herbolari decidí «dejaré de curarle»⁵⁰, per a demostrar públicament la seua incapacitat per a desfer encisos. Sembla que, després d'aquest enfrontament d'idees sobrenaturals *vs* naturals i vista la poca eficàcia del remei rebut pel malalt, es produí el trencament de la relació pacient-herbolari.

Uns dies abans, Rodríguez atengué i tractà Matías Álvarez a la casa del seu cunyat Mateo Terán el qual, com a cirurgià de la vila, observà i s'interessà per la pràctica mèdica de l'herbolari⁵¹. Després d'aquesta observació i com a professional mèdic, li plantejà una sèrie de preguntes molt concretes, per exemple «que nombre le dava a este unguento» o com «obrava dicho medicamento y que qualidad tenía». Josep Rodríguez, amb poques ganes de compartir el seu art amb el cirurgià, no volgué contestar a cap d'aquestes qüestions.

La cadena d'informacions que acabà amb la inculpació de l'herbolari té ací un dels seus inicis: a la difícil relació que el cirurgià Mateo Terán tenia amb l'herbolari, s'hi afegí que Damián de Mayorga li contés fil per randa la relació de Josep Rodríguez amb la nigromància. A continuació, el cirurgià li comentà el rumor a Andrés Mexia, l'esmentat escrivà públic i pacient de l'herbolari. Així es creà una xarxa d'informació en la comunitat del poble que es tornà contra Josep Rodríguez.

Com hem vist, la recerca d'una curació eficaç de vegades es converteix en un itinerari que fa al malalt entrar i eixir, canviar i moure's de nou per diferents espais medicosocials. Matías Álvarez començà al lloc adequat, a la cort, on hi havia el nombre més elevat de metges de prestigi. A més, tingué la sort d'accedir als cercles tancats i ser atès en consulta pels metges de major autoritat en la jerarquia mèdica, com els dos metges reials adés citats. Tanmateix, l'evolució de l'estat de salut no satisféu les expectatives del malalt. Abandonà Madrid i s'instal·là a Villarejo de Salvanes, localitat on fou assistit per un her-

⁵⁰ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 120v.

⁵¹ El fet que el cirurgià de la vila maridés amb la filla d'un barber expressa una preocupació generacional per mantenir les mateixes relacions laborals, que confirma el que Carmel Ferragud constata en estudiar els segles anteriors; C. FERRAGUD I DOMINGO: *Medicina i promoció social a la Baixa Edat Mitjana (Corona d'Aragó, 1350-1410)*, CSIC, Madrid:2005.

bolari extraacadèmic, el qual el tractà tant a casa seua com a la del seu cunyat cirurgià. Matías Álvarez juntament amb un altre malalt, Andrés Mexía, no consideraven restar al marge dels conflictes que sorgiren a continuació entre els diferents professionals mèdics, sinó que formaven part activa del procés d'inculpació de l'herbolari, on jugaren un paper de gran importància.

Un procediment semblant a l'anterior fou la curació de Joan Ruiz, un home jove impedit de mig cos cap avall. La consulta i el tractament de metges i cirurgians tan distingits com els de cambra i els de la Universitat d'Alcalá i de Toledo no li permeteren recuperar la seua salut; «desesperado de remedio», fou el pare de Joan, Félix Ruiz, algutzir major del Sant Ofici de la Inquisició, qui adoptà la iniciativa i cridà l'herbolari perquè visités el seu fill malalt. En el seu diagnòstic, Josep Rodríguez desautoritzà el doctor Mayorga i el culpà d'haver sigut el causant de la malaltia. Segons la lògica de l'herbolari, el malalt estava impedit per una «descolocación de la choquezuela y de la cadera», causada per una sagnia mal aplicada que el metge de la vila «le avía mandado dar estando resfriado».

El pare del malalt, a més de prendre la iniciativa de cridar l'herbolari, participà en la recerca de les plantes apropiades per a la curació del seu fill. Acompanyà Josep Rodríguez a la recerca de les herbes en companyia del metge i d'altres veïns, primer el 9 de juliol de 1668 al terme de Tielmes (a 11,7 km) i l'endemà a les muntanyes d'Ambite (aprox. 20 km)⁵². Si aquest recorregut es féu a peu, significa que el pare caminà més de seixanta quilòmetres en dos dies seguits⁵³. Aquest fet mostra una implicació activa del pare en la guarició del fill en una mesura que habitualment no se sol relacionar amb els membres masculins de la família⁵⁴.

La curació de Joan Ruiz, desnonat pels millors metges, fou un èxit. Després de dotze dies aplicant l'ungüent diverses vegades, els ossos del maluc i el genoll de Joan Ruiz s'havien recol·locat correctament. Com a últim pas, per enfortir les conjuntures, Josep Rodríguez ordenà preparar, com declarà, un emplastre o una estopada, un remei que requeria novament la col·laboració

⁵² Herboritzaren dues vegades per no haver-hi trobat al primer lloc, Tielmes, les herbes necessàries per a les cures que havia de realitzar Josep Rodríguez a la vila.

⁵³ Deduïm que havien anat a peu perquè es tractava d'un grup heterogeni d'un mínim de set persones i resulta poc probable que hi anassen tots a cavall. A més, no consta enlloc que Josep Rodríguez es desplaçés a cavall.

⁵⁴ Un exemple recent que reexamina el paper dels homes a l'àmbit domèstic de l'Anglaterra del segle XVIII, a K. HARVEY: «Men Making Home. Masculinity and Domesticity in Eighteenth-Century Britain», a K. H. ADLER i C. HAMILTON (eds.): *Homes and Homecomings: Gendered Histories of Domesticity and Return*, Wiley-Blackwell, Oxford:2010, pp. 66-86.

del pare perquè havia d'aconseguir «un poco de alquimia y que si no la tenía bastaría la de un anillo»⁵⁵. Aquest metall l'havia de moldre, mesclar amb una mica d'encens i afegir unes clares d'ou. Encara que el pare estava disposat a cercar l'«alquímia», mai no es pogué acabar el guariment perquè tres dies després Josep Rodríguez era detingut. Ens trobem novament davant d'un cas que mostra no sols el fenomen de l'itinerari terapèutic que es mou entre una o altra forma de curar, sinó també la diversitat de la clientela. Els tractaments extraacadèmics, alternatius des de la perspectiva del malalt, es presentaven en peu d'igualtat amb els reglats. Hi recorrien no tan sols els qui no tenien accés a un metge acadèmic, o el «vulgo ignorante», sinó també, com hem vist, altres persones que disposaven de mitjans per a contactar fins i tot amb l'elit de la medicina espanyola i que, a més, tenien càrrecs de responsabilitat en institucions tan importants com la Inquisició⁵⁶. Finalment, cal assenyalar el grau d'acceptació i respecte que el guaridor obtingué per part de la família dels malalts, tenint en compte, per exemple, que l'algunzir major fou un dels testimonis que declarà en favor del reu.

En aqueixa mateixa casa, mentre tota l'atenció se centrava en la curació de Joan Ruiz, hi acudí a tractar-se una altra malalta, María Moreno, una dona jove de vint anys filla de Pedro Sedeño, que patia una malaltia per la qual es quedava, segons les seues paraules, «privada de sentido y se le trava la lengua», una xacra que els guaridors havien diagnosticat com un «cubrimiento de corazón». Acudir a casa d'un altre malalt per a aprofitar l'estada d'un guaridor apareix ben sovint als processos inquisitorials⁵⁷. Aquest costum convertia una casa privada temporalment i espontània en un lloc públic d'assistència mèdica, en un espai obert a les necessitats de diversos malalts de la comunitat⁵⁸. Així,

⁵⁵ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 102v. RAE, 1726: «Alchimia. Se llama también el azófar, latón, u otro metal dorado, trabajado con el arte de la alchimia».

⁵⁶ Una clientela socialment heterogènia tant per a guaridors reglats com no reglats ha estat comprovat per a Itàlia; G. POMATA: *Contracting a cure: Patients, healers, and the law in Early Modern Bologna*, John Hopkins University Press, Baltimore:1998, p. 122; i Alemanya, R. JÜTTE: «Medical Pluralism in Early Modern Germany», a R. JÜTTE (ed.): *Medical Pluralism...*, *op. cit.*, pp. 25-44, ací p. 38.

⁵⁷ Als processos del Tribunal de Conca, per exemple, hem trobat altres espais de curació que foren creats de manera dinàmica, com ara posades, fondes, convents, carrers i places públiques. Aquests processos inquisitorials són una de les principals fonts documentals de la tesi doctoral en curs de la coautora d'aquest article, Carolin SCHMITZ: «Imágenes y representaciones barrocas del enfermo y de la enfermedad en la Monarquía Hispánica», Universitat de València, finançament de JAE-Predoc, CSIC.

⁵⁸ El fet que la majoria dels tractaments es fessen fora dels hospitals i en espais comunitaris ho constata també P. GÓMEZ: *The Circulation...*, *op. cit.*, p. 390.

la *bedside-community* passava a tenir dimensions considerables⁵⁹. De fet, a la casa de Félix Ruiz s'agruparen, aquell dia, el malalt, la seua dona, son pare, sa tia, dos cosins, el doctor Mayorga, el notari Francisco Camacho i María Moreno, un total de deu persones.

Ara bé, el cas de María Moreno ens permet considerar la combinació de diferents formes de curar, la mescla de cures empíriques i les magicoreligioses, perquè el que començà amb una cura amb un ungüent fabricat d'herbes es convertí aviat en un tractament ben distint. Davant de Maria i els nombrosos circumstants, Josep Rodríguez desplegà un paper que contenia una oració:

Leyó dicho papel, y la dijo a la dicha mujer que rezase siete padrenuestros y siete avemarías, y se pusiese en el pecho dicho papel que con esso se le quitaría el cubrimiento de corazón que padecía⁶⁰.

Aquesta pràctica terapèutica s'ajusta a la noció de nòmina que refereix Pedro Sánchez Ciruelo al *Tratado en el qual se repruevan todas las supersticiones y hechizerías* (1628), de la forma següent:

Este vocablo nómina en latín quiere dezir nombres en nuestra lengua de España, porque son unas cédulas en que están escritos algunos nombres, dellos buenos, dellos malos. Y no solamente nombres: más aún oraciones algunas. Estas cédulas suelen traer colgadas al cuello, algunos vanos hombres y mugeres, para sanar de las calenturas, fiebres, tercianas, o quartanas, o para dolencias algunas⁶¹.

Es tracta d'una pràctica ambigua, ja que d'un costat no estava expressament prohibida per l'Església, però podia convertir-se fàcilment en un acte supersticiós. Aquesta mateixa ambigüitat és la que apareix en el cas de l'oració de Josep Rodríguez: la nòmina l'havien aprovada «diferentes superiores y tribunales de la Santa Inquisición en el reyno de España»⁶² i l'herbolari afirmava que dos religiosos de València n'havien comprovat la legitimitat. Tanmateix, al dors de la nòmina hi havia escrits uns «signos incógnitos», en concret «tres versos en forma de caracteres como de letra griega, ebraea, caldea». Als diferents tractats sobre superstició, aquest tipus de signes o caràcters s'es-

⁵⁹ Hi ha molt pocs estudis que tracten el tema de la *bedside community*, un d'ells a M. STOLBERG: *Experiencing Illness...*, op. cit., pp. 53-55.

⁶⁰ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 121r.

⁶¹ P. SÁNCHEZ CIRUELO: *Tratado en el qual se repruevan todas las supersticiones y hechizerías*, Impresión Sebastian de Cormellas, Barcelona:1628, p. 122.

⁶² AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 26v.

menten contínuament i es declaren altament sospitosos perquè amb ells els encantadors podien invocar els dimonis o bé a sota d'ells amagaven falsedats i coses il·lícites⁶³. A més, María Moreno referí com Josep Rodríguez proposà fer un trasllat, és a dir, passar la nòmina a la seua persona sota l'advertència que aquest atreviment podia suposar-li alguna complicació, atès que l'oració s'havia de copiar exactament igual, perquè si faltava alguna lletra o fins i tot alguna coma i «las demás que están a las espaldas» ja no funcionaria⁶⁴. La idea que la mutabilitat dels signes gràfics podia repercutir en les virtuts curatives la recollí Ciruelo com una de les supersticions inútils i falses.

Tornem al cas de María Moreno. Per a curar els seus desmais i defalliments María acceptà la nòmina, però durant el testimoniatge afirmà que en les tres ocasions en què «le dio el mal» es posà l'oració al pit i es curà instantàniament. Malgrat l'eficàcia del remei, la malalta començà a tenir escrúpols amb la nòmina, i «para quitar [els escrúpols] si es buena o mala dicha oración se le entregó a su merced de dicho señor comisario»⁶⁵. Aquests escrúpols podien estar causats per motius diversos o potser per una combinació de factors. En primer lloc a una percepció prèvia sobre el caràcter supersticiós de les nòmines; en segon, pel fet de la curació instantània, vist que, com problematitzà Ciruelo, «aunque tengan eficacia semejantes supersticiones, no es lícito usar dellas, porque se hazen por arte del demonio»⁶⁶; i, finalment, pels signes incògnits escrits al dors de l'oració, tot això combinat amb la idea que un trasllat podia alterar la virtut de la nòmina.

En resum, Josep Rodríguez no aconseguí curar María Moreno, el testimoniatge de la qual reforçà l'acusació de superstició contra l'herbolari. En lliurar la nòmina com a prova documental, María atorgà a l'acusació del doctor Mayorga una base sòlida, cosa que li permeté ampliar el marge de la seua interpretació i imaginació i, per tant, l'abast de la inculpació de Josep Rodríguez.

3. *Del recurs a l'empíric al pacte amb el dimoni: un problema de competències*

La lectura del procés revela, al marge del tipus de curacions que fes l'inculpat, que a sota de la denúncia hi havia un problema d'intrusisme, en concret un conflicte amb el metge Gaspar de Mayorga que desfermà l'arribada d'un

⁶³ P. SÁNCHEZ DE ACRE: *Historia Moral y Filosófica*, Viuda de Juan de la Plaza, Toledo:1590, f. 146v.

⁶⁴ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 17r-17v.

⁶⁵ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 17v.

⁶⁶ P. SÁNCHEZ DE ACRE: *Historia Moral...*, *op. cit.*, f. 146v.

guaridor a una població rural castellana⁶⁷. Com ha assenyalat Timothy D. Walker per a Portugal i David Gentilcore per a Nàpols, els metges universitaris i els cirurgians exercien freqüentment un paper força actiu en els processos inquisitorials contra els guaridors populars; molt sovint hi esdevenien els iniciadors de l'acusació⁶⁸. D'acord amb Gentilcore en la seua investigació sobre els processos napolitans⁶⁹, en la denúncia i el procés a Josep Rodríguez hi ha uns motius culturals clars perquè l'enfrontament entre ambdós sectors es produeix dins l'esfera d'un sistema de creences i concepcions sobre la salut i la malaltia que impregna molts aspectes de la vida pagesa que hi comparteix valors, idees i conceptes, sense bandejar els evidents problemes de competència professional⁷⁰.

L'intrusisme és un delicte evidentment comès pel guaridor. Tant a Estremera com a Villarejo, Josep Rodríguez interferí en els tractaments en curs, prometé curar amb mètodes més suaus, però també oferí curació als casos desnonats pels metges i cirurgians. El problema rau en el fet que reeixí en la guarició, desautoritzà els guaridors regulars i els acusà d'ignorància o mala pràctica. En el cas de l'ús d'una nòmina, abans d'iniciar la curació de la malalta, hi hagué una disputa entre el metge de la vila i l'herbolari valencià sobre a qui li corresponia la curació de María Moreno. El doctor Damián de Mayorga expressà amb contundència que Josep Rodríguez no havia de tractar la malalta perquè el cas de María Moreno li competia en exclusiva. Tanmateix, Josep Rodríguez obvià aquesta opinió i insistí a dir que era capaç de curar-la amb herbes davant el fracàs terapèutic del metge. Dues propostes enfrontades que lluitaren per la precedència, la resolució de la qual depenia al cap i a la fi de la decisió de la pacient. És a dir, l'intrusisme era un delicte que suposava realitzar una cura irregular sense respectar la legislació i, tanmateix, era el malalt qui amb la seua consulta determinava finalment si la pràctica d'intrusisme es produïa o no.

La conducta de l'herbolari, d'una banda, i la demanda dels malalts, d'una altra, significà l'enfrontament directe de Josep Rodríguez amb els altres guaridors i provocà que, acabat de traslladar-se a Villarejo de Salvanés, fos denunciat a la Inquisició. Aquesta hostilitat entre el mestre de gramàtica i herbolari nouvingut i els professionals sanitaris de la zona resulta evident des de l'inici del procés. La mala relació de l'herbolari amb Mayorga i amb

⁶⁷ Com ha assenyalat M. Pelling en un treball clàssic sobre Londres, cal tenir en compte que metges i cirurgians dedicaren una gran quantitat d'energia a enfrontar-se a molts dels guaridors irregulars perquè s'hi assemblaven massa; M. PELLING i F. WHITE: *Medical Conflicts...*, op. cit., p. 79.

⁶⁸ T. T. WALKER: *Doctors, Folk...*, op. cit., i D. GENTILCORE: *Healers and Healing...*, op. cit.

⁶⁹ D. GENTILCORE: *Healers and Healing...*, op. cit., caps. 1, 4 i 6.

⁷⁰ *Ibidem*, pp. 1-25.

Mateo Terán, veí i cirurgià de Villarejo de Salvanés, era cosa pública i notòria al poble i així fou confirmat per diversos testimonis⁷¹.

No resulta estrany, doncs, que Rodríguez sabés des d'un bell principi qui i per què l'havien denunciat, tot i desconèixer de quins càrrecs seria acusat: «es que está preso por testigos falsos que le quieren mal, que son barberos, zirujanos y médicos y otros tales, porque éste cura con yerbas, y que dizen que este tiene pauto»⁷². A Mayorga es refereix que «es un médico enemigo capital suyo que le tiene jurado ante Dios (...) y que a éste le quiere mal de muerte porque cura»⁷³.

La primera carta d'acusació de Mayorga està datada el 17 de juliol de 1668 i s'hi exposen les raons per les quals conclou que, encara que Rodríguez aparenyava curar amb herbes, allò que realment feia era «curar con el aplauso de unas curas grandes y breves que dicen á echo en el lugar de Estremera» amb mitjans sobrenaturals, a més d'enganyar els pacients, «enfermos que tengo aquí desesperados»⁷⁴. És a dir, davant la fama adquirida en poc de temps pel guaridor i vist l'èxit de les curacions practicades amb herbes, el metge argumentava que no corresponia a la «natura» realitzar aquesta mena de cures. Així, féu recaure la sospita en el recurs a remeis no ortodoxos, perquè des de l'òptica de la medicina acadèmica les curacions no tenien explicació. Per això es recolzà, a més del seu criteri, en el d'autoritats com els metges reials, els professors de la Universitat d'Alcalá i els texts mèdics clàssics. Per aquest motiu continuava: «e procurado hacerme en tan breve tiempo muy íntimo amigo suyo»⁷⁵ a fi de sostroure-li en què es basava per a curar els malalts. La resta de la carta de Mayorga no està exempta de retòrica davant l'horror que li produïen els fets que narrava a continuació, el pacte amb el diable gràcies al qual curava Rodríguez els malalts: «y me dijo el corazón traspasado de miedo, entendiendo abía baxado Lucifer de su infierno»⁷⁶. Tanmateix, al marge del contingut d'aquesta primera carta, Mayorga apel·là sovint durant les seues declaracions a l'estreta relació que mantenia amb el Protomedicat amb la intenció de cercar la legitimació civil

⁷¹ Una de les declaracions més transparents fou la de Lucía Sánchez, viuda i fondista d'Estremera: «A la décima dixo que save por averlo oído decir, que el médico desta villa á echo muchas y hizo muchas dilixencias por echar desta dicha villa a dicho Josef Rodríguez, por lo qual le parece que si a dicho contra él sería por el odio y mala boluntad que le tenía, y esto fue público y notorio y todo lo que lleva dicho es la verdad.» AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 163r-v.

⁷² AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 101v.

⁷³ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 119v.

⁷⁴ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 6r.

⁷⁵ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 6v.

⁷⁶ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 7r.

de l'acusació a l'hora de provar tàcitament que l'herbolari exercia la medicina sense estar aprovat.

L'acusació principal es basà en el fet que l'ungüent que preparava amb herbes «y modo de curar lo tomaba por instrumento y por cumplir con la jente para que no viniesen en conocimiento de que su obrar era con pacto expreso con el diablo»⁷⁷. La curació reeixida amb un unguent que, segons la lògica mèdica de l'època, no podia tenir cap efecte o era molt probable que no en tingués cap, el feia altament sospitos, per la qual cosa fou acusat de tenir un pacte amb el dimoni, única forma possible d'explicar les guaricions realitzades. Com declarà el frare mercedari: «por razón de que le faltan las fuerças de la naturaleza para poder llevar el vigor de la medicina. Y esta es opinión de Santo Tomás.»⁷⁸ D'altra banda, l'ús indiscriminat d'herbes fou una preocupació central tant dels inquisidors com dels acusadors, ja que insistien contínuament que usava «los mismos unguentos con las mismas yerbas y ingredientes, [encara] siendo los achaques diferentes»⁷⁹. També es considerà sospitosa la forma gens sistemàtica amb què herboritzava, com expressà Andrés Mexía, veí de Villarejo de Salvanés, perquè anaren dos dies seguits al camp sense tenir gaire coneixement de la flora local⁸⁰. Fou justament el dia en què eixiren a herboritzar a la muntanya d'Ambite quan, segons la declaració de Mayorga, l'herbolari valencià li confessà, mentre mantenien una conversa en llatí, què hi havia en realitat rere les seues curacions⁸¹.

Els arguments contra Rodríguez no es queden ací sinó que al delictes principal se n'afegiren d'altres basats en converses o fets que s'havien produït davant d'un grup de testimonis o per la possessió d'un paper amb una oració. Resulta curiós almenys que aquestes acusacions es recullen amb els mateixos termes que les exposades en la condemna a la «diabòlica ciencia de Nigromancia» d'acord amb les «proposiciones de la mente de Santo Tomás» del llibre de

⁷⁷ Sobre «Los súbditos del demonio y sus acciones», J. CARO BAROJA: *Vidas mágicas...*, *op. cit.*, pp. 80-82; a l'epígraf «La acción cotidiana del demonio» cita com a una la curació de malalts i moribunds.

⁷⁸ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 76r.

⁷⁹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 19v.

⁸⁰ «otro día después el dicho Josef Rodríguez, y este que declara, y el doctor don Damián de Mayorga y Guzmán, médico desta dicha villa, y Félix Ruiz y otras personas de esta dicha villa, fueron a el término de la villa de Tielmes a buscar las yerbas, las quales dixo no averlas a propósito en dicho término. Y a otro día siguiente fue a el término de la villa de Ambite, y truxo gran cantidad de yerbas las quales a otro día repartió entre las personas achacosas ( ) sin hacer distinción de yerbas, y dando a cada uno a puñados las que fue su voluntad.» AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 19r-v.

⁸¹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 6v.

Pedro Sánchez d'Acre, racioner de la catedral de Toledo, titulat *Historia Moral y Filosófica*, publicat a Toledo el 1590⁸². Malgrat que una anàlisi més detallada d'aquesta semblança roman fora dels límits d'aquest treball, és més que simptomàtic aquest fet, vist el lloc de publicació de l'obra, Toledo, i el recurs continu a l'autoritat de Sant Tomàs d'un dels principals acusadors, fra Pedro Cortegada, mercedari. Un dels acusadors, el prevere Francisco Joseph Martínez, relatà l'enfrontament entre el frare i el guaridor: «arguyendo con él cierta persona eclesiástica i citándole una autoridad de santo Thomás que reprovava sus modos de curar, dijo en voz publica el reo: que Santo Tomás, ni santo Thomás, que santo Thomás no escribió sobre lo májico, sustentando su doctrina i práctica de ella». Així, per a donar suport a l'acusació principal, hom testimoniejà que Josep Rodríguez era un expert nigromàntic que tenia i havia ofert a d'altres persones un anell de llautó⁸³ on hi havia allotjat un familiar de gran poder, a qui hom li podia demanar tota mena de coses, des de trobar tresors fins a aconseguir amors despitats o el poder d'aprendre per ciència infusa.

A partir d'ací les acusacions posen en boca de l'herbolari coneixements detallats de demonologia. Més encara, se l'acusa de posseir un exemplar de la *Clavícula de Salomón*⁸⁴, un tractat de complicada transmissió textual, síntesi d'una sèrie d'escrius màgics atribuïts a Salomó que hom pensava que proporcionaven als seus usuaris poders sobrenaturals i influència sobre els dimonis. Segons Caro Baroja, als processos inquisitorials s'al·ludeix «con cierta frecuencia a la *Clavícula de Salomón*. Son por lo general, magos a lo culto de los siglos XVI y XVII los acusados de poseer y manejar el texto condenado, quemado y prohibido una y otra vez»⁸⁵. En tot cas, no hi ha notícies que a

⁸² P. SÁNCHEZ DE ACRE. *Historia Moral...*, op. cit., ff. 145r-147r.

⁸³ Cf. a l'epígraf anterior com Josep Rodríguez demanà «un poco de alquimia» per a una guarició.

⁸⁴ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 116r. Aquesta acusació repetida infinites vegades durant el procés coincideix exactament i s'inicia amb la declaració de Francisco Joseph Martínez, prevere, ff. 44v- 45v.

⁸⁵ Una versió d'aquest tractat fou traduïda a diversos idiomes, de la qual, a més de circular manuscrita per tot Europa, se'n realitzaren nombroses impressions i edicions. Tot i que el text s'inclou a l'índex de llibres prohibits, les edicions franceses conegueren una notable difusió i distribució a la península; cf. J. CARO BAROJA: *Vidas mágicas...*, op. cit., pp. 136-137, 141 i 146. Un estudi recent, a F. BARBIERATO: *Nella stanza dei circoli: Clavícula Salomonis e libri di magia a Venezia nei secoli XVII e XVIII*, Edizioni Sylvestre Bonnard, Milà:2002. Amador de Velasco, un personaje molt semblant a Josep Rodríguez, fou detingut a Valladolid per la Inquisició el 17 de juliol de 1576, acusat d'astròleg i nigromant. També era mestre de gramàtica i tenia entre els llibres una *Clavícula de Salomón*, cf. A. ROJO VEGA: «Enseñando cirugía a los niños de escuela», *Revista española de investigaciones quirúrgicas*, V: 12, 2 (2009), pp. 97-100.

Rodríguez li arribassen més pertinences des de València que les poques que ja tenia a Estremera i, menys encara, un carregament de llibres. Finalment, els sacerdots i frares que havien declarat contra Rodríguez l'acusaren que les curacions que feia «podían aver sido por arte máxica» sobre la base de la discussió que l'herbolari tingué amb fra Pedro Cortegada entorn de l'autoritat de Sant Tomàs sobre la màgia.

Com hem vist detalladament a la part dedicada als malalts, també l'acusaven de curar amb nòmines i de portar al pit en una badana un paper amb la imatge de diferents sants i oracions catòliques, a més de caràcters estranys que «aquellos renglones en cada sílaba y razón de ellos se contenía un nombre de un demonio i que todos eran de los príncipes i maiores»⁸⁶. Aquest paper podia curar i impedia ser ferit d'una punyalada o mosquetada. En aquesta mateixa línia, el seu diagnòstic al malalt Matías Álvarez d'estar encisat i de declarar-se capaç de desfer l'embruixament amb un cap de cera amb agulles que estava a Madrid, fou un altre dels arguments àmpliament utilitzats pels inquisidors, tot i que Rodríguez, a la seua defensa, digués que allò que comptà ran del llit del malalt fou la història d'una fetillera de València de la qual presència l'acte de fe⁸⁷.

Aquestes acusacions, malgrat el declarat empirisme de Rodríguez, que es presentà com una persona piadosa que realitzava curacions amb un remei universal ensenyat per un italià, foren per realitzar pràctiques de caràcter màgic, no justament coincidents, vist que el recurs al dimoni i l'ús de nòmines són essencialment diferents. Mentre que el sobrenatural juga el paper més important en l'acusació contra Josep Rodríguez, la majoria dels malalts, amb algunes excepcions, no incorporaren elements supersticiosos als seus relats, sinó que insistiren en la fabricació i aplicació de l'ungüent. A més, la malalta Ana d'Aillón eliminà qualsevol sospita de pràctiques supersticioses en insistir en el fet que realitzava la curació «sin decir palabras ningunas», que «no save ni a oído decir que el dicho Josef Rodríguez tubiese pacto ninguno», i que ella «siempre recibió dichas unturas con buena fe»⁸⁸. Aquest fet no suposa que el sobrenatural no es trobés present en les percepcions dels pacients. Cal tenir en compte que la cultura mèdica popular té una llarga continuïtat històrica i està profundament interconnectada amb els costums locals. Lògicament per al procés que ens ocupa, hi ha diversos casos que demostren com el sobrenatural forma part de la medicina popular. En el tractament concret de l'herbolari,

⁸⁶ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 114v.

⁸⁷ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 120v.

⁸⁸ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, ff. 41v-42r.

però, resta lluny d'obtenir la rellevància que contenen els arguments dels seus acusadors. Així, els malalts com a testimonis d'un procés i alhora com a testimonis directes dels tractaments realitzats poden construir o destruir les sospites de superstició.

En finalitzar el procés, les acusacions de fetilleria i pacte amb el diable pasaren a un segon terme. La sentència, dictada a Madrid el 3 de juliol de 1669, fou l'habitual entre els condemnats per fetilleria:

Que este reo (...) sea gravemente reprehendido, advertido y conminado, y privado de curar de todas enfermedades y usar de medicamentos para ellas mientras no estuviere aprobado por el protomedicato, y sea desterrado de esta corte y audiencia de Toledo y Valencia y villas de Villarejo y Estremera en seis leguas en contorno por espacio de dos años⁸⁹.

Com escrigué Caro Baroja: «La Inquisición española, durísima con los judíos, inexorable con los protestantes, fue de una rara benignidad con la gente lanzada a actividades mágicas, y la irrealidad de cantidad de acusaciones se hallan implícitamente admitida en la pena impuesta»⁹⁰. L'única cosa que valorà la sentència fou l'intrusisme de Josep Rodríguez per realitzar pràctiques mèdiques sense la imprescindible llicència que, a la Castella de l'època, atorgava el Tribunal del Protomedicat, per la qual cosa, a més del desterrament durant dos anys, se li ordenà que la seua pràctica fos aprovada per aquesta institució. Però açò ja és una altra història⁹¹.

Conclusió

L'anàlisi del procés a l'herbolari valencià Josep Rodríguez en 1668 mostra la contradictòria visió d'un personatge que és també la que ofereix l'anàlisi de la seua pràctica mèdica. Al llarg del text hem vist que en aquest procés

⁸⁹ AHN: Inq., llig. 94, exp. 13, f. 166r.

⁹⁰ J. CARO BAROJA: *Vidas mágicas...*, op. cit., p. 20; també G. W. KNUTSEN: *Servants of Satan and Masters of Demons. The Spanish Inquisitions' Trials for Superstition, Valencia and Barcelona, 1478-1700*, Brepols, Turnhout:2009, p. 63, conclou que el resultat era el mateix a les sentències contra bruixes a València, Catalunya i Saragossa; cf. M. TAUSIET: *Abracadabra omnipotens: magia urbana en Zaragoza en la Edad Moderna, Siglo XXI*, Madrid:2007, cap. 1.

⁹¹ Les llicències per aquest tipus de pràctiques del Tribunal del Protomedicat foren freqüents a l'època, M. L. LÓPEZ TERRADA i À. MARTÍNEZ VIDAL: «El Tribunal del Protomedicato en la Monarquía Hispánica. 1593-1808», *Dynamis*, 16 (1996), pp. 17-259.

conviuen i interactuen diferents formes d'afrontar la malaltia i el pluralisme mèdic present a la societat en qualsevol període històric. Ens hem acostat a la posició real d'un empíric dins d'un sistema sanitari complex. Mayorga i Rodríguez són dos perfectes representants de tres sistemes mèdics que conviuen i s'enfronten a la Castella de la segona meitat del segle XVII: la medicina galènica, l'acadèmica i reglada del primer; la pràctica mèdica empírica que diu practicar el segon; i, finalment, el recurs al sobrenatural i la pràctica de la màgia amb què l'herbolari és acusat per la Inquisició, a la qual cosa cal unir la demanda dels malalts que no respecta les barreres del sistema. Hem conegut el paper actiu del malalt i de l'entorn familiar amb una complexa idea de l'àmbit domèstic que oscil·la entre el privat i el públic, a més de comprendre un àmbit impregnat per les activitats tant de dones com d'homes amb una considerable implicació dels membres masculins de la família com pares, marits, cosins i cunyats que planteja la necessitat de revisar la suposició que els temes de salut i malaltia eren un domini particular o exclusiu de les dones.

Des de la perspectiva dels malalts s'ha comprovat l'existència de diversos actors i espais, entre els quals la comunicació entre els veïns d'una comunitat fou la promotora de les pràctiques de curació i no la jerarquia acadèmica, atès que els canvis en el tractament d'una malaltia responen tant a raons objectives i racionals, com a la ineficàcia del tractament prescrit, com a d'altres més subjectives i emocionals, com el temor o l'escrúpol de consciència. Això suposa que el malalt, conscientment o inconscientment, adopta un paper important en els conflictes professionals dels guaridors dels sistemes mèdics competitius. Dit en altres mots, malgrat l'habitual i recurrent afirmació que el recurs a l'empíric i sobrenatural en els processos de malaltia entre la població europea de l'Edat Moderna era causada bé per l'absència de metges i cirurgians o bé per la ignorància, gràcies a l'estudi d'aquest procés inquisitorial hem observat com conviuen els diferents recursos sanitaris determinats per la demanda. Així mateix, ha quedat patent com es desenvolupaven les dinàmiques, els conflictes i les tensions sorgides entre els diferents pràctics. En conclusió, darrere del recurs a l'irregular i sobrenatural, no hi havia la manca de «verdaderos médicos» sinó unes raons culturals complexes.

Traducció: Joan Iborra